

A. Е. ЖАРТЫБАЕВ

ЭТИМОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛ ТАРИХЫ МЕН ТОПОНИМДЕРГЕ ҚАТЫСЫ

Грек тілінің *etumos* «акықат» және *logos* «білім» деген сөздерінің негізінде жасалған этимологияғының тіл білімі тарихи лексикологиясының арнаулы саласы болып табылады. Тарихи лексикология – жалпы лексиканың тарихын зерттеуді, оның даму жолындағы тілдік зандылықтарды анықтауды мақсат етсе; этимология – негізінен сөз және сөз тұлғаларының төркінін, тегін ашуды өз міндетіне алады, яғни «этимологиялық зерттеудің негізгі міндеті де, негізгі нәтижесі де зерттеліп отырған негіздің бастапқы фономорфо-семантикалық кұрамы мен құрылышын, оның көне формалары мен мағыналарын немесе тілдік төркінін анықтау» болып табылады [1. 40]. Жалпы түркі, казақ этимологиясына арналған еңбектер ішінде 1986 жылы КСРО FA-сы қолдауымен Алматы қаласында түркі тілдері этимологиясына арналып өткізілген III кеңесте жасалған академик Ә.Т.Қайдаров баяндамасының орны ерекше. Оның «Тюркская этимология: проблемы и задачи» атты баяндамасы негізіндегі мақаласында түркі этимологиясын зерттеудің негізгі мақсат міндеттері жан-жақты сөз болады. Ол проблемалардан туындаитын төрт міндетті атап көрсетеді: 1. қазақ тілінің материалында этимологиялық реконструкцияның әдістемесі мен принциптері мәселелерінің ғылыми-теориялық негізін жасау; қазақ тілінің негіз лексикасының қыпшактық, түркілік қалыпқа қатысын негұрлым теренірек түбекейлеп талдау; 2. жалпы және жеке түркі тілдеріне тән түбірлер мен негіздерді айқындауға арналған салыстырмалы – тарихи зерттеулер жүргізу; 3. этимологиялық сөздіктер құрастыру үшін «Қазақ тіліндегі этимологиялық зерттеулер тәжірибесі» атты ғылыми негізdemе боларлық еңбек жазу; 4. қазақ және басқа түркі тілдеріндегі этимологиясы айқындалған лексика мен грамматикалық формаларды толық инвентаризациялап, түркі этимологиясы мәселеріне арналған еңбектердің толық библиографиясын құрастыру [2. 264-265]. Академик Ә.Т.Қайдаров тарапынан айтылған бұл пікірлер күні ғылыми дейін өзектілігін жогалтқан жок. Дегенмен аталған автор еңбегіне дейін де тілдер этимологиясына арналған еңбектердің өз кезегіне сай маңызды мәселелер көтергенін жокқа шығара алмаймыз.

Кеңестік зерттеушілер арасында ең алғашқы этимологиялық зерттеулер туралы пікір білдірген

А.А.Белецкий этимологиялық зерттеудің басты мақсатының бірі – сөз түбірін табу мен сөз мағыналарының кеңеюі мен тарылудына назар аудару қажеттілігіне тоқталып, этимологиядағы «арнайы контекстің» маңыздылығын айтады. Автор пікірінше, тарихи ескеркіштердегі мағынасы белгісіз сөздерді сол контекстің ішінде карау, мағынасын ашу табысты болмак. Ондай зерттеулер жалқы есімдер этимологиясын ашуда жан-жақты қолданылуы қажеттігін ескертеді [3. 50-52]. Аталған автор еңбегіне көтерілген мәселелер 1952 жылы орыс тілі этимологиясы проблемаларына арналған мақалаларда өз жалғасын таба түсті. Профессор В.И.Абаев осы жылы жариялаған мақаласында этимологиялық зерттеулердің міндеттерін саралау барысында тарихи-салыстырмалы әдістің тиімділігі туралы төмендегідей пікір білдірген: «В рамках этого метода этимология получила следующее реальное содержание: 1. для основных оригинальных слов данного языка – сопоставление со словами родственных языков и смысловой истории в глубь до языка – основы; 2. для слов, которые являются производными внутри данного языка (внутриязыковые дериваты), установление их составных частей корня, основы и формантов в рамках данного языка; 3. для заимствований – указание источника заимствования. К этим трем задачам и сводится содержание этимологических исследований» [4. 57]. Жалпы 1957 жылдан бастап этимологияның теориялық мәселелері мен әдіс-тәсілдері, тіл білімінің басқа салаларына қатысы, принциптері туралы жазылған еңбектер саны сапалық тұрғыдан толыға түсті. Осы жылдардағы этимологияның теориялық проблемаларына арналған еңбектер ішінде В.Н.Топоров мақаласының орны ерекше болды. Ол сол кездерде дәстүрге айналған дәстүрлі принциптерге коса этимологиялық зерттеулерде структуралық тіл білімінің табыстарын, атап айтканда, модельдеу тәсілін, кибернетика мен ақпарат теориясын қолдану қажеттігін проблема етіп көтереді [5. 53-59]. Ж.Ж.Варбот этимологиялық зерттеулердегі түбір сөздердің орнын анықтауда ретроспективтік тәсілдің ұтымдылығын айта келіп, этимологияда тілдік барлық тәсілдерді орынды пайдалана білуді ұсынады: «Место каждого метода исследование в каждом отдельном случае определяется спецификой этимологизируемого слова

наличными данными относительно его родственного окружения истории и т.д. На различных уровнях исследования могут преобладать различные методы. Ни один из методов не может быть отвергнут с порога. Данные различных методов должны взаимно контролироваться и поддерживать друг друга» [6. 212]. Х.Шустер-Шевц этимологиялық зерттеулерде структурализм өдісін кен пайдалану сөз түбірін ғана ашып қоймай, сонымен қатар сөз тарихын, географиясы мен мазмұнын анықтауға жол аштынын айтады [7.71-79]. Табиғи тілдің структурасын реконструкциялау үшін модельдеу тәсілі қажет. Кен мағынадағы модель – белгілі бір заттың немесе құбылыстың құрылымын басқа бір материалдық зат немесе құбылыс күйінде қайта жасау. Лингвистикалық модель дегеніміз – табиғи тілдің немесе оның дербестік сипаты бар бөлігінің құрылымын динамикалық аспектіде материалдық зат күйінде қайта жасау немесе оның құрылымындағы, қайта жасалу динамикасындағы ұқсастықтарды табу [8.106-107]. Модельдеу барысында модель элементтерін, яғни, бастапқы объектілерді, объектілер арасындағы тілдік қатынастарды, модельдік эксперименттер нәтижелерін анықтауға болады. Себебі модель – тіл структурасы теориясы, тілдің қызмет ету механизмінің көрсеткіші [9.257]. Тілдік бірліктердің семантикалық структурасын тарихи аспектіде модельдеу үшін реконструкция қажет. Реконструкция дегеніміз – көне тілдік жазба ескерткіштерде сакталған жөне қазіргі қолданыстағы тілдің фактілерін салыстыру жолымен тілдің бұрынғы фактілерін қайта қалпына келтіру үшін қолданылатын салыстырмалы – тарихи тіл білімінің негізгі өдісі [10. 83]. Қазіргі тіліміздегі мағынасы күнгірттенген жалпы жөне жалқы есімдердің этимологиясын ашуда салыстырмалы – тарихи өдістің орны ерекше. Себебі сөз формасы мен мағынасының тарихи түрғыдан өзгеруі сол тіл мен туыстас тілдер тарихының өзгерісіне сай қалыптасады. Салыстырмалы тарихи өдіс бірнеше практикалық қажеттіліктен, яғни, өуелде ата тілді іздеу, тілдер туыстығын айқындау жөне орта ғасырлық ғылымдағы көне еврей тілі әлем тілдерінің негізгі деген моногенезистік теорияға қарсы реакция ретінде Германияда қалыптасқан ғылым саласы [11. 154]. Салыстырмалы-тарихи өдістің негізгі міндеті – өзгерістің нәтижесін емес, өзгерістің себептерін, жолдарын, занылықтарын нақты тілдік фактілер негізінде айқындау, талдап, тұжырымдарынан жалпы теориясын жасау. Салыстырмалы – тарихи өдіс структуралық лингвистиканың басты өдіс ретінде тілдердің формалық құрылымын зерттеудің алғашқы сатысы болса, екінші са-

тысы тілдердің мазмұндық құрылымында да үнемі болатын занылықтарды тарихи түрғыда салыстыруға да бетбұрыс жасау керек [12. 31]. Салыстырмалы-тарихи өдіс тілдік элементтерді модельдеу барысында ішкі жөне сыртқы реконструкция тәсілдеріне жүгінеді. Сыртқы реконструкцияның мақсаты – тілдің тарихын туыс тілдермен салыстыру, яғни, сыртқы салыстыру жасау. Сыртқы салыстыру туыстас тілдердің деректерін, олардың негізгі қорытындыларын пайдаланады, ал реконструкция нәтижесі туыстас тілдердің бір тіл болған дәүірін сипаттайты. Біздінше, сыртқы реконструкция салыстырылып отырған тілдік деректердің формасын қарастырады [13. 51-52]. Ишкі реконструкцияның мақсаты – тілдік жүйе арқылы оның тарихи жүйесін қалпына келтіру. Ишкі реконструкция тілді жүйелі сипаттаудың синхрондық өдісін тілдің тарихына «тарихи проекциялау» арқылы қолданады [8. 13-14].

Этимологиялық зерттеудің негізгі міндеті де, негізгі нәтижесі де зерттеліп отырған негіздің бастапқы фономорфо-семантикалық құрамы мен құрылымын, оның көне формалары мен мағыналарын немесе тілдік төркінін анықтау [14. 40]. Фонетикалық зандар, біріншіден, сөздің көне тұлғасын қалпына келтірумен қатар оның мағыналық ассоциациясын анықтаудың құралы, екіншіден мағыналарын бір-біріне кездейсок жақындастыруға, киынсыз байланыстыруға жол бермейді [15. 165]. «Огромную ценность для этимологических исследований представляет детальное знание и ареала распространения по возможности в наиболее отделенное прошлое нередко позволяет произвести реконструкцию первичной морфологической или семантической мотивизации [16. 56]. Ғылыми этимологияның фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, генеологиялық, этимологиялық принциптері бар. Белгілі бір тілдік элементтің этимологиясын іздеуде бұл принциптер жеке-дара күйінде де, немесе бірнеше принцип қоса-қабат та қолданылуы мүмкін. Мәселе этимологиялауга нысан етілген тілдік элементтің ерекшелігіне, яки реконструкцияланушы фонема, лексема немесе морфема болуымен байланысты, яғни сөздің дыбыстық құрамы, морфемалық құрылымы, семантикалық мазмұнының өзгеруін, диахрондық динамикасын синхрондық статикаға келтіріп, ғылыми түрғыда дәйектеп, дәлелдеп түсіндіруде жатыр. Сөздің этимологиясын зерттеу үшін олар, алдымен, формалық ұқсастыққа, екіншіден, мазмұндық-мағыналық байланысты болуы қажет. Бастысы – мағыналық байланыстың болуы, себебі сөздер дыбыстық жағынан бір-бірімен кездейсок сәйкес-

тікте де бола беруі мүмкін [13. 56-57]. Бұл айтылған жайлар реконструкция — мен этимологияның тығыз байланыста болатынын көрсетеді. Яғни, реконструкция этимология жасау үшін қолданылса, этимологиялық ізденістер — реконструкция арқылы жүргізіледі. Келесі бір зерттеушілер пікірінше, сөз этимологиясын айқындау үшін тәмендегідей жайларды назарда ұсташа қажет: 1) лексикалық-семантикалық сипаты; 2) сөздің тіл ішіндегі, туыс тілдер аралығындағы мән-мағыналық байланыстары; 3) семантикалық реконструкциясының жасалуы, туыс тілдер аралығындағы мән-мағыналық байланыстары; 4) белгілі бір объектінің белгілі бір сөзбен таңбаланының диахрондық түрғыда негізгі немесе дәйектеуші екені үнемі назарда болуы қажет [17. 35]. Б.И.Татаринцевтің бұл пікірі қазіргі кезенде мағынасы күнгірттенген, алайда, көне формасы сакталған топонимдер этимологиясын ашу үшін аса құнды болмак.

Жалпы түркі этимологиясымен айналысушы ғалымдар арасында оның әдіс-тілдері мен критерийлері туралы айтылған акад. Ә.Т.Қайдаров ой-пікірлерінің түркі тілдері әлеміндегі орны ерекше. Ол О.Н.Трубачевтің «кеz келген аса өнімді саналатын әдіс-тәсіл жеке қолданыста өнімсіз» [18. 13] деген пікіріне сілтеме жасай отырып, түркі тілдері әлеміндегі этимологиялық әдіс-тәсілдерді сарапай талдап шығады: «Имеющиеся в арсенале этимологических исследований тюркских языков методы и критерии весьма разнообразны. В зависимости от конкретного объекта этимологии и цели исследователя — этимологи они могут варьироваться, комбинироваться и дифференцированно избираться. К ним относятся, например, сравнительно-исторический и сравнительно сопоставительный (типологический) методы, методы внутренней реконструкции, операционного анализа, ступенчатой идентификации, структурный и дистрибутивный методы, компонентный анализ и метод поморфемного членения, описательный метод, метод семантического анализа, методы исключения и противопоставления, а также фонетические, морфологические и семантические критерии. Все они имеют свои положительные и отрицательные моменты, и вряд ли стоит нам здесь пытаться отдать предпочтение какому-либо одному из них», — дей келіп, автор жоғарыда аталған критерийлер мен тәсілдердің тиімділігіне, сөз этимологиясын ашу дағы өзіндік ерекшеліктеріне тоқталады [19. 10-19]. Нактылай айтқанда, осы аталған әдіс-тәсіл, критерийлердің бәрі де ретінен қарай Орталық Қазақстан топонимдерінің этимологиясын сөз ету барысында қолданылады.

Кейбір этимолог ғалымдар жалпы есім тобындағы сөздер этимологиясындағы әдістер топонимдер этимологиясын қарастыруда өнімсіз деген көзқараста болған: «Здесь прежде всего должно учитывать, что при этимологии лексического материала значение лексических единиц известно, а при этимологии топонимики оно неизвестно. Задачи этимологических исследований при изучении лексики и топонимики различны: в одном случае надо установить происхождение слова, в другом его значение [20. 65]. Основная ошибка многих исследователей в области топонимики как раз обычным правилам этимологических исследований, они начинают этимологизировать, как говориться, вкривь и вкось. Хорошим этимологом в этой области может быть только исследователь, хорошо изучивший структурную типологию образования топонимов и гидронимов в различных языках, четко представляющий, какие слова языка могут фигурировать чаще всего как составные части этих названий [21. 45]. Бұл айтылғандар топонимдердің қалыптастыруы мен жасалу жолдарындағы көне формалардың тұрақтылығы мен т.б. өзіндік ерекшеліктері топонимдер этимологиясында ескерілуі қажет екендігін көрсетеді. Топонимдер этимологиясын зерттеудің әдістемесіне арналған кей еңбектер сөздің құрылымдық өзгерістерін семантикалық құбылыстарға сәйкес қарастыруды ұсынады. Яғни, сөз түбірінә қарағанда лексема этимологиясын басты назарда ұсташа қажеттілігі ескертіліп, ал топонимдер этимологиясының әдістемесі топоним мен апеллятив айырмасынан туындаитыны айтылады [22. 57-63]. XX ғасырдағы Кеңес топонимистерінің еңбектерінде сөз түбірінә қарағанда топонимдер қосымшасына басты назар аударылады. Себебі топонимнің атауға айналу кезеңін түбірге қарағанда атау (сөз) құрылымы дәл анықтауға ықпалдады. Оны анықтауда топонимдік контекст, топоним аралық байланыстар басты роль аткарады [23. 9-19]. Топонимдік контекст, топоним аралық байланыстар топонимдердің өзіндік ерекшеліктеріне қатысты келеді. Ол ерекшеліктер: а) сөз тіркесі елді пункт, жер, өзен т.б. атау болып қойылысымен жалқы есімге айналады; ә) енді бұл атау тілдік басқа материалдан өзін окшау ұстайды, онда тұрақтылық қасиет пайда болады; б) топонимдерде сол тілде жок модельдер мен сөздер жасалады, бұларды тополексема деп атауға болады; в) топонимдерде формульдік болады, бірақ бұл тілдегі сөз жасау формульдігімен сәйкес болмайды... Мұнда топонимдік типтердің тұтқа сөздері, немесе индикаторлар үлкен роль атқарады; г) топонимикалық атаулар даму сатысында басқа тілдердің өсерінен сан

қылы фонетикалық, морфологиялық, диалектік т.б. өзгерістерге түседі [24, 25]. Міне, бұл айтылған ерекшеліктер топонимдерді этимологиялық тұрғыдан зерттеуге үнемі басты назарда болуы қажет.

ӘДЕБІЕТ

1. Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974. 767с.

2. Кайдар А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998. 304-б.

3. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев, 1950.

4. Абаев В.И. О принципах этимологического словаря // Вопросы языкоznания. 1952. №5.

5. Топоров В.Н. О некоторых теоретических основаниях этимологических анализа // ВЯ. №3. 1960.

6. Варбом Ж.Ж. О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // Этимология. М., 1963.

7. Шустер-Шевц Х. Место и проблематика этимологического исследования // Этимология. М., 1967. С. 71–79.

8. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. М.: Наука, 1975. 311с.

9. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М.: Высш. шк., 1974. 319 с.

10. Серебренников Б.А. Сравнительно-исторический метод как система исследовательских приемов изучения родственных языков // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М.: АН СССР, 1956. 383 с.

11. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы. М.: Наука, 1982. 343 с.

12. Курышсанулы А. Несколько слов о сравнительно-историческом методе в языкоznании // Вестн. КазНУ. Сер. филолог. 2002. №1 (52). С. 20-31.

13. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ лексикасының семантикалық деривациясы: Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша: Монография. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. 212-б.

14. Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974. 767с.

15. Булаховский Л.А. Введение в языкоznание. Семициология. М.: Учпедгиз, 1953. Ч. II. С. 215.

16. Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка // Вопросы языкоznания. М.: Наука, 1976. №4. С. 55-59.

17. Татаринцев Б.И. О реконструкции мотивирующего семантического признака в процессе этимологизации (на материале тюркских языков) // Теория и практика этимологических исследований. М.: Наука, 1985. С. 35-42.

18. Трубачев О.Н. О семантической теории в эти-мологическом словаре. Проблема омонимов подлинных и ложных и семантическая типология // Теория и практика этимологических исследований. М.: Наука, 1985. 103 с.

19. Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. Алматы: Ғылым, 1990. 400 с.

20. Матвеев А.К. Субстратная топонимика Русского Севера // ВЯ. 1964. №2.

21. Дульzon А.П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения // ВЯ. 1959. №5.

22. Савукинас Б. К методике этимологирования гидронимов // Тезисы докладов Всесоюзной конференции по топонимике СССР. Л., 1965. С. 57-63.

23. Карпенко Ю.А. История этимологического метода в отечественной топонимике // Сб. Развитие методов топонимических исследований. М., 1970.

24. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым, 1975. 208 б.